

ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ УМОВИ РЕАКТУАЛІЗАЦІЇ ТЮРЦИЗМІВ У СУЧАСНОМУ БОЛГАРСЬКОМУ МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ

Ірина Огієнко

Анотація: У статті досліджується вплив екстралінгвістичних умов на реактуалізацію тюркізмів у мові сучасного болгарського медійного дискурсу. Проведені історичні і соціолінгвістичні паралелі між медійними дискурсами кінця XIX – початку XX ст. і сучасним, простежене ставлення до тюркізмів на різних етапах розвитку кодифікованої болгарської мови, описані функції реактуалізованих тюркізмів.

Ключові слова: тюркізми, медії, медійний дискурс, реактуалізація, екстралінгвістичні умови, період Переходу, стилістична маркованість.

Одним із провідних завдань соціолінгвістики є дослідження мови у зв'язку з процесами, що відбуваються у суспільстві. Події у Болгарії наприкінці 1989 р. спричинили зміни у всіх сферах суспільного життя – політичній, соціальній, економічній тощо, які були швидко зафіксовані засобами масової інформації (ЗМІ). Медії завжди відігравали винятково важливу роль у суспільному житті, були одним із найважливіших факторів формування суспільної думки. Їх соціальна значущість визначається і їх кількісними вимірами – охопленням величезної і різноманітної аудиторії, і можливістю впливу на свідомість людини через створення цілісного уявлення про світ.

Наприкінці 1989 р. суттєво змінилися суспільно-політична і соціально-економічна ситуації в Болгарії, що відразу ж спричинило разючі зміни у мові медій. Адже, як зазначив М. Віденов, „медії не якесь ізольоване явище, а ланка одного складного суспільно-політичного ланцюга” (Стоянов 1999:9), а „мовні засоби засобів масової інформації, – за М. Парзуловою, – ... перебувають у корелятивному зв'язку з новими явищами суспільного життя” (Парзулова 1999:11). Мову сучасного медійного дискурсу вивчали болгарські дослідники К. Стоянов, О. Спасов, А. Гецов, Е. Меракова, С. Брезинський, І. Васева, А. Замбова, З. Коматі, Р. Ницолова, П. Станчева, М. Цветкова та ін.

Серед екстралінгвістичних факторів, що зумовили зміни у мові болгарських медій 90-х років XX ст., виділяються основні: формування демократичного суспільства, плюралізм політичних сил, низка економічних реформ, стрімке збільшення кількості засобів масової інформації, конкуренція між численними друкованими виданнями, свобода слова тощо. Так, свобода слова проявилася як у вільному виборі тем і інтерпретацій,

так і у вільному виборі мовних і стильових засобів. Нові медії, що з'явилися на початку періоду змін, рішуче відмовилися від нормативних комунікативних стратегій, властивих мові засобів масової інформації періоду тоталітаризму, й утвердили новий стиль, максимально наближений до повсякденного розмовного мовлення. З самого початку перехідного періоду „журналіст не може і не хоче бути звичайним реєстратором і інформатором подій: його ототожнюють з неспокійною силою, він говорить коротко, ... емоційно і без особливої поваги до філологічних уявлень про порядок слів і стилістику” (Стоянов 1999:10). Тенденція, що характеризує „вплив живого народного мовлення на літературну мову, посилене входження у неї деяких розмовних фонетичних, граматичних, лексичних і фразеологічних елементів” (Иванова, Ницолова 1995:206) визначається як демократизація мови. Одним із основних проявів демократизації мови є колоквіалізація (Влахова 2001:33), тобто наявність значної кількості розмовних елементів у мові медій. Мова ЗМІ „цілком свідомо орієнтується на більший ступінь розмовності, щоб бути зрозумілою, щоб подобатися” (Кръстева 2000:25), „щоб бути близькою до побуту і менталітету читацької аудиторії” (Стаменов 2004:206).

Одним із прийомів наближення мови медій до розмовної мови стало широке використання запозичень з турецької мови. О. Спасов зазначає, що тюркізми, які реактуалізувалися у медійному дискурсі 90-х років, не вживалися у такій великій кількості і з такою частотністю у повсякденному розмовному мовленні. На його думку, це є доказом псевдорозмовного характеру медійного дискурсу Переходу (Спасов 2000:61). Тобто, медії більшою мірою самі створювали нові типи розмовності, ніж дотримувалися реальних розмовних особливостей сучасної мови.

Реактуалізовані тюркізми у мові ЗМІ досліджували В. Кристева і М. Стаменов. Дослідження тюркізмів у сучасній болгарській мові, вживання яких знову актуалізувалося з кінця 1989 р., дає змогу простежити вплив екстралінгвістичних чинників на зміни у лексичній системі мови.

У розвідках вчених і, відповідно, у нашій теж аналізуються тільки друковані ЗМІ, зокрема газети, оскільки явище реактуалізації тюркізмів було актуальним лише для них. У дискурсі радіо та телебачення тюркізми були і залишаються табу. Це, на думку М. Стаменова, пояснюється тим, що „письмовий текст відмежовується від автора і сприймається виключно як текст, спрямований на представлення об'єкта, про який розповідається. Усне мовлення телебачення і радіо сприймається не лише як спрямоване розказати про когось чи щось, а й як вираження особистості автора у безпосередній даності звуковому образу і невербальній поведінці (на телебаченні). У такому випадку вживання тюркізмів не може проектуватися лише на об'єкт розповіді, воно відображається також і на

суб'єкті і починає сприйматися як його особистісна сутність. Саме це є неприйнятним, тому тюркізми не вживаються ...” (Стаменов 2004:132) у дискурсі радіо та телебачення.

Протягом п'ятсотлітнього турецького поневолення тюркізми міцно закріпилися у болгарській мові і стали невід'ємною її складовою. У зв'язку зі зміною суспільно-політичних, культурно-історичних умов після звільнення Болгарії з-під поневолення Османською імперією і припиненням впливу турецької мови на болгарську змінилось і ставлення до тюркізмів. В. Кювлиєва зазначає: „Заклик до вилучення тюркізмів з мовної практики є не тільки вираженням пробудженої національної свідомості. Він мотивований і об'єктивними причинами – турецька лексика не відповідала новим суспільно-політичним і культурним вимогам даного історичного часу” (Кювлиєва 1997:226).

У процесі кодифікації літературної мови під впливом пуристичних поглядів більшої частини письменників і мовознавців розпочалося активне витіснення тюркізмів, заміна їх синонімами слов'янського походження. Тривалий час вживалися синонімічні лексеми: тюркського походження – у народно-розмовній мові, а слов'янського походження – у літературній. Траплялися також випадки пояснення слов'янських слів запозиченнями з турецької мови.

Значна кількість лексем тюркського походження, що функціонувала у розмовному мовленні болгар протягом багатьох століть, поступово зменшилася до відносно нечисельного, але постійного складу. Частина лексем тюркського походження належить до активного шару лексики, вони є загальноновживаними і нейтральними. Інші лексеми – а це застаріла лексика (історизми і архаїзми), розмовно-побутові слова, діалектизми, вульгаризми, жаргонізми, лексеми з пейоративним забарвленням – входять до пасивного шару і є стилістично маркованими. Тюркізми, які не мають болгарського еквівалента, сприймаються носіями мови як питомі; інші виражають негативне ставлення до предметів і явищ дійсності, у свідомості болгар вони тісно пов'язані з турецьким побутом, звичаями і законами часів поневолення.

За часів тоталітаризму тенденція очищення мови від тюркізмів продовжувалася. Одним із її проявів було те, що у словниках перестали зазначати турецьке походження лексем, таким чином штучно перериваючи історичний зв'язок.

З кінця 1989 р. тюркізми актуалізувалися у мові болгарських друкованих видань. Цьому посприяло пробудження національної свідомості і прагнення повернутися до власної історії.

Масове проникнення тюркізмів у журналістську практику і їх вживання для створення ефектного повідомлення вже спостерігалось в історії болгарської журналістики з

середини 80-х до початку 90-х років XIX ст. Це явище було обмеженим одним десятиліттям. Закономірно, що у перші роки після російсько-турецької війни болгарська мова рясніла запозиченнями з турецької мови. У процесі кодифікації болгарської мови змінювався словниковий склад, з'являлися нові запозичення з європейських мов і російської, тюркізми поступово витіснялися з літературної мови, залишаючись функціонувати лише у розмовній. Стабільне використання їх у мові медій кінця XIX ст. створює враження сформованої стилістичної моделі, парадигми якої з легкістю вписуються як у межі тогочасної стилістики, так і у простір соціолінгвістики. Приблизно через 110 років, в умовах переходу до демократичного суспільства, тюркізми знову приходять у мову болгарського медійного дискурсу майже з такою ж силою.

Актуалізація мовних засобів доби Відродження пояснюється історичними обставинами. Події XIX століття, пов'язані зі становленням болгарської нації і звільненням Болгарії з-під влади Османської імперії, виявилися співвідносними з подіями 90-х років XX ст., впродовж яких Болгарія неодноразово зазнавала складних суспільно-економічних криз, що супроводжувалися калейдоскопічною зміною влади різних за ідейною спрямованістю політичних сил. Мова для вираження нової суспільної ідентичності звертається до засобів, що використовувалися у подібних ситуаціях у минулому. Тюркізми, характерні для мови кінця XIX, набули широкого вживання. На основі особливостей функціонування тюркізмів наприкінці XIX ст. і в останнє десятиріччя XX ст. вони набули подвійного статусу: історична маргінальність/сучасна поширеність (Кювліева 1997:226).

Історичні обставини періоду Переходу призвели до реактуалізації тієї частини тюркізмів, що функціонували як емоційно-експресивні маркери, насамперед тюркізмів з пейоративним значенням. Через їх вживання досягалася більша оригінальність висловлювання, вони були зручним засобом вираження негативного відношення до об'єкта чи явища, що коментувалися. Тому вони з'являлися у великій кількості і вживалися з надзвичайною частотністю у періоди політичних, соціальних і економічних криз, коли „суспільною думкою можна було легко маніпулювати, а фактами – спекулювати” (Речник 2000:9).

Лексеми тюркського походження, які у більшості випадків мали болгарські відповідники, значно розширили сферу вживання. Вибір запозичення з турецької мови, замість питомої болгарської лексики, був обдуманим і мав на меті досягти зовнішнього ефекту за браку новин, привернути увагу і приголомшити читача. Цей ефект подеколи був неестетичним через грубе нехтування нормативністю. Але саме тому вживання тюркізмів перетворювало повідомлення про банальний факт чи очевидну вигадку на вражаючу

сенсацію, що надзвичайно сильно впливала на читача. Тому використання тюркізмів стало одним із дієвих засобів завоювання, розширення аудиторії.

Тюркізми широко вживалися у статтях з політичної, суспільної, економічної, кримінальної і культурної тематики.

У політичних статтях тюркізми виражали насамперед критичність, словесну агресію, спрямовану проти влади чи опозиції опонентів. Наприклад: *Да не стане така, че след служебното премиерстване на Софийански да не му са оставали сили да се бори отново със столичните бакии* („24 часа”. №36. 06.02.1997. С. 12) – *Щоб не сталося так, що після служби Прем'єром у Софійанського не стане сил долати складні ситуації у столиці*. Лексема *baki* запозичена у турецьку мову з арабської і вживається на позначення боргу (Тълковен 2003:131). У Български тълковен речник (Български 2001:41) *бакия* пояснюється як 1. несплачена частина податку; борг; 2. незакінчена, залишена робота. У „Речник на българския жаргон” (Речник 2001:26) *бакия* тлумачиться як несприятлива, неприємна ситуація, з якої важко знайти вихід.

Статтям з суспільної тематики тюркізми надавали сенсаційності, емоційності. Вони часто вживались у цитатах та інтерв'ю для створення відповідного колориту і детальнішої характеристики особи. Наприклад: *Военния министър: „Аз съм щастлив кутсузлия”* („Труд”. №271. 09.10.1998. С. 14) – *Міністр оборони: „Я щасливий невдаха”*. *Кутсузлия* походить від турецького *kutsuz* (kut – „доля, щастя”) – „відсутність щастя; людина, що не має і не приносить щастя” (Тълковен 2003:131). У „Български тълковен речник” (Български 2001:132) *кутсузлия* 1. те, що приносить нещастя; 2. той, кому не вдається досягти успіху; невдаха.

У статтях економічної спрямованості тюркізми вживалися з метою розкриття нечистих справ, шахрайства, ошуканства. Наприклад: *Далавери за 306 млн лева през 1999 г* („Труд”. №104. 2000. С. 1) – *Шахрайства на 306 млн левів протягом 1999 року*. Слово *далавера* походить від турецького *dalavere* — нечиста, сумнівна угода; шахрайство (Тълковен 2003:68). У болгарській мові функціонує у такому ж значенні).

У кримінальних хроніках тюркізми зазвичай вживалися для вираження зневажливого відношення до осіб, що скоїли той чи інший злочин. Наприклад: *Арестуваха трима джамбази, откраднали животни за над 30 млн лева* („Труд”. 14.11.1998) – *Заарештовано трьох злодіїв, що викрали тварин на понад 30 млн левів*. Слово *sambaz* запозичено у турецьку мову з перської і означає 1. торговець кіньми; 2. акробат; 3. хитрий, лукавий (Тълковен 2003:75). „Български тълковен речник” фіксує два значення цього запозичення: 1. торговець худобою; 2. людина, що любить довго торгуватися. Можна

припустити, що у сучасному медійному дискурсі, очевидно, на основі значення „хитрий, лукавий” розвинулася пейоративна семантика тюркізма **джамбазин** – „зłodий, викрадач худоби”.

У статтях, присвячених музиці, тюркізми вживалися для створення ефекту жарту і насмішки. Наприклад: *Събрани закуп 14 хитови кючека* („Сега”. №11. 1998. С. 17) – *Зібрано разом 14 хитових пісень*. У турецькій мові **köçek** позначає молодого танцюриста у жіночих ролях. У болгарській мові **кючек (кьочек)** – це різновид турецького танцю з характерним вигинанням тіла і лясканням пальцями (Тълковен 2003:136).

У коментарях тюркізми виражали ставлення автора до події чи особи, його суб’єктивну оцінку. *Враждата със Сокола (Доган) предвещава бури не толкова в пленарната зала, колкото в пленарните кьошета, където знаем, че бившият балансър е майстор на всякакви тарикатлъци* („Труд”. 02.04.1997) – *Ворожбена із Соколом (Доганом) передбачала протистояння не так у пленарній залі, як по закутках пленарної зали, у яких колишній балансувальник, як знаємо, є майстром на усілякі шахрайства*. **Köşe** у турецьку мову запозичене з перської й означає кут, куток. У болгарську мову запозичене у такому ж значенні (Тълковен 2003:137). **Тарикатлък** походить від турецького **tarikāt** – „релігійна секта” й означає хитрощі, легкість при досягненні якоїсь мети, винахідливість; шахрайство (Тълковен 2003:193).

На думку П. Пашова, хоч у 90-ті роки „тюркізми отримали нове життя, проте журналісти слабо зрозуміли їхню стилістику, використовуючи їх недоречно, безпідставно і неточно” (Пашов 1996:10). У повідомленнях офіційного характеру вживалися тюркізми з пейоративним забарвленням або з іронічно-глузливими відтінками. Наприклад: *Задграничното тескере на Симеон е валидно до 11 юни* („Новинар”. №107. 20.04.96. С.3) – *Закордонний паспорт Симеона дійсний до 11 червня*. **Tezkere** запозичене у болгарську мову з турецької, в якій має такі значення: 1. документ; 2. нотатка; невеликий лист (Тълковен 2003:198). У болгарській мові **тескере** є історизмом і означає документ для вільного пересування у межах Османської імперії (Речник 2002:735). *Бальков взе тапия за треньор* („24 часа”, №45, 15.02.97. С. 42) – *Баликов отримав посвідчення тренера*. **Тари** запозичене у турецьку мову з арабської і означає „кріпосний акт”. У болгарській мові **тапия** функціонує у значеннях: 1. заст. документ про володіння нерухомим майном; 2. документ, посвідчення, диплом (Речник 2002:745).

Не всі лексеми тюркського походження, які журналісти намагалися реактуалізувати у мові медій, були зрозумілими для читачів. Інколи у прагненні до ще більшої оригінальності і нестандартності висловлювання автори статей використовували

застарілі тюркізми — архаїзми та історизми. Вживання таких лексем призводило до затемнення змісту і незрозумілості тексту. Наприклад: *Онбашии* от *комишулука*, *юруи* към *аркадаишлък*! („24 часа”. №154. 08.06.97. С. 6) – *Голови сусідніх держав — вперед до дружби!* *Онбашия* походить від турецького *onbaşı* – „єфрейтор” (Тълковен 2003:159) і означає начальника поліції у невеликому місті чи військової групи з десяти осіб за часів Османської імперії (Речник 2002:546). *Komşuluk* у турецькій мові має два значення: 1. Хвіртка між двома сусідніми дворами; 2. сусідство (Тълковен 2003:127). У болгарську мову запозичилися обидва ці значення (Български 2001:376) і розвинулося третє – сусідня держава для Болгарії, зазвичай мається на увазі Туреччина (Речник 2000:66). *Юруи* походить від турецького *yürüyüş* – „хід, рух” і має значення 1. напад, атака, наступ; 2. вперед, нападай (A dictionary 2002:297). Турецьке *arkadaşlık* і болгарське *аркадаишлък* – дружба (Речник 2000:21).

Реактуалізація тюркізмів у мові посттоталітарного медійного дискурсу пов’язана з прагненням відкрито виразити суперечливе світосприйняття. Мотивована потягом до визначення нових суспільно-політичних реалій, журналістами була створена нова образність, своєрідне поєднання стильових засобів літературної і розмовної мови. Тюркізми виявилися ефектним засобом для оцінювання суспільно-політичного життя в країні. „Під час зіткнення цих слів із стандартними мовними елементами у тексті досягається доволі ефективна провокативна експресія інструменту маніпуляції” (Кръстева 1999:133). Реактуалізація тюркізмів з пейоративним значенням у посттоталітарному медійному дискурсі є маркером створених соціально-політичних напруг, соціальної конфронтації, нового світосприйняття і зміни цінностей болгар в умовах нестабільних політичних і економічних ситуацій.

Протягом 90-х років кількість тюркізмів, що побутувала у звільненій від тоталітарних догм періодиці*, була сталою. Це явище було характерним для видань, призначених для широкої читацької аудиторії, а не для друкованої медійної продукції загалом. Тюркізми вживалися у софійських виданнях як у щоденних газетах („24 часа”, „168 часа”, „Труд”, „Дневен труд”, „Нощен труд”, „Новинар”, „Сега”, „Стандарт” та ін.), в щотижневиках („Седмичен труд”, „Жълт труд”), так і у серйозних виданнях з провідною соціально-політичною тематикою („Дума”, „Демокрация”, „Дневник” та ін.), а також у „жовтій” пресі („Жълт труд”, „Шок”, „Шок свят”, „Контра”, „Световни куриози” та ін.). У вузькоспеціалізованих виданнях, присвячених певній галузі чи певному колу інтересів, таких як „Държавен вестник”, „Монитор”, „Литературен вестник”, „Футбол”, „Пенсионер”, „Лечител”, „Жена” та ін., вживання тюркізмів було спорадичним.

Нормалізація суспільно-політичного і соціально-економічного життя (тобто кінець перехідного періоду) призвела до скорочення тюркізмів у мові медій. Вживання тюркізмів стало все менш частотним, оскільки вичерпався ефект від їх емоційно-експресивної маркованості: у зв'язку з надмірним вживанням вони втратили свою стилістичну виразність, набули ознак шаблонності і заявленості.

В. Кристева припускає, що „тюркізми мають майбутнє у болгарській мові, у болгарському менталітеті і суспільному житті, тому що недобудовані позиції у соціокультурному просторі завжди були і будуть” (Кръстева 1999:113).

В. Жобов зазначає, що для кінця 90-х характерна тенденція до актуалізації запозичень з турецької мови поза межами медійного дискурсу. Він стверджує, що ця лексика поступово повертається до більш високих стилістичних сфер. За словами В. Жобова, „професори, публіцисти, письменники почали урізноманітнювати мовлення тюркізмами, особливо застарілими” (Жобов 2000: 308-309). М.Віденов вважає за можливе провести паралель з сербською мовою, в якій „і в найофіційніших проявах використовуються ті ж тюркізми, що у нашій (болгарській. – *I.O.*) мові ще під час Відродження витіснені у найнижчий стилістичний прошарок” (Виденов 1995:77).

Суспільно-політичні і соціально-економічні зміни в Болгарії, що розпочалися наприкінці 1989 р., спричинили наближення мови засобів масової інформації до мови розмовної. Широке використання запозичень з турецької мови стало одним із таких прийомів. Інтенсивне входження тюркізмів у медійний простір 90-х років можна розглядати як реактуалізацію мовних кодів доби Відродження. Тюркізми широко вживалися у софійських щоденних і щотижневих поліінформативних друкованих виданнях у статтях з політичної, суспільної, економічної, кримінальної і культурної тематики. Вживання тюркізмів у медійному дискурсі відображає історичні тенденції у розвитку лексики болгарської мови, а також дає можливість через стилістичні прийоми досягти мовних ефектів, які, з одного боку, призводять до зниження медійного стилю, а з другого – наближують події до читачів і роблять їх доступнішими і легшими для сприйняття. За нашими спостереженнями, подібні засоби вираження активізуються в періоди суспільних криз чи в періоди соціальних трансформацій. Можна припустити, що реактуалізація тюркізмів має функціональне призначення надати мові медій неофіційності, безпосередності, наблизити її до повсякденного розмовного дискурсу.

Література

A dictionary 2002: A dictionary of turkisms in Bulgarian /Alf Grannes, Kjetil Rå Yauge,

Naýriye Süleymanoğlu. Oslo; 2002.

Български 2001: Български тълковен речник / Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илиев и др./ 4 изд., доп. и преработ. от Димитър Попов. София; 2001.

Влахова 2001: Влахова, Р. Влиянието на разговорната реч върху езика на медиите – В: Проблеми на българската разговорната реч. Кн. 5. Велико Търново; 2001.

Иванова, Ницолова 1995: Иванова, К., Ницолова, Р. Ние, говорещите хора. София; 1995.

Кръстева 1999: Кръстева, В. Турцизмите в съвременната писмена публицистична реч като обект на социолингвистично изследване – В: проблеми на социолингвистика. Езикът и съвременността. Т.VI. София; 1999, 133.

Кръстева 2000: Кръстева, В. Турцизмите в съвременния български език (Лексикално-стилистични изследвания върху употребата на турски заемки в езика на съвременния български печат). Дис. труд за присъждане на научната и образователна степен доктор. София; 2000, 25.

Кювлиева 1997: Кювлиева, В. Българското речниково дело през Възраждането. София; 1997, 226.

Парзулова 1999: Парзулова, М. Влиянието на промените в посттоталитарното общество върху българския език. Велико Търново; 1999, 11.

Пашов 1996: Пашов, П. Процесите в съвременния български книжовен език (кръгла маса, гр. Баня, 07.08.1996). Българска реч. Год. II. Кн. 3. София; 1996, 10.

Речник 2001: Речник на българския жаргон. София; 2001, 26.

Речник 2000: Речник на турските думи в съвременния български печат / Весела Кръстева. София; 2000, 9.

Речник 2002: Речник на чуждите думи в българския език с приложения/ Иван Габеров, Диана Стефанова / 5 издание. Велико Търново; 2002, 745.

Спасов 2000: Спасов, О. Преходът и медиите. София; 2000, 61.

Стаменов 2004: Стаменов, М. Съдбата на турските заемки в българския език като отражение на някои характерни черти на националния менталитет – В: Език и менталитет. София; 2004, 77.

Стоянов 1999: Стоянов, К. Обществениите промени и вестникарският език. София; 1999, 10

Тълковен 2003: Тълковен речник на турцизмите в българския език / Весела Кръстева. София; 2003, 131.

Ірина Огієнко

Інститут мистецтвознавства, фольклористики

і етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,

відділ мистецтва та народної творчості зарубіжних країн,

вул. Грушевського, 4, м. Київ, Україна, 01001,

ел. пошта: ogiyenko@ukr.net